

2026, 10 (2), 843-859 | Araştırma Makalesi

Gelenekten Postmoderniteye Dinî Tasavvurun Dönüşümü: Tarihsel ve Felsefi Bir Analiz

Ergin Ögcem¹

Öz

İnsan yaşamına etki eden en önemli fenomenlerden birisi hiç şüphesiz dindir. Din ister ilahî ister beşerî kökenli olsun, insanın varlığa, zamana, mekâna dair algısı yanında, yaşam biçimini, ötekiyle olan hukukunu, ahlaki form ve ilkelerini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla bütün bir insanlık tarihi boyunca inşa edilen medeniyetlerin siyasi, kültürel, sanatsal, ekonomik ve sosyal örgütlenmelerinde ve icra biçiminde dinlerin yadsınamaz etkileri olmuştur. Bununla birlikte insanın ontik yapısının dinamizmi gereği, onun yaşam alanına dâhil olan hemen her şey onu etkilediği ve aynı şekilde ondan etkilendiği gibi, dinler de sürecin hem öznesi hem de nesnesi olmak bakımından bu etkileşimden nasibini almıştır. Bir literatür taraması ve analizi marifetiyle teşekkül ettirilmiş olan bu çalışmada da genel anlamda dinlerin otantik zamanlarından postmodern olarak adlandırılan günümüze değin süreçlerdeki tasavvuruna dair meydana gelen değişim ve dönüşümler inceleme konusu yapılmıştır. İleri sürülen görüşler büyük ölçüde konuya ilişkin elde edilen bilgi ve verilerin analiz ve yorumlarını yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Tanrı, İnsan, Din, Dinî Tasavvur

Ögcem, Ergin. "Gelenekten Postmoderniteye Dinî Tasavvurun Dönüşümü: Tarihsel ve Felsefi Bir Analiz". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/2 (01 Haziran 2026): 843-859. <https://izlik.org/JA99FH66XX>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1902574>

Geliş Tarihi	07.03.2026
Kabul Tarihi	07.05.2026
Yayın Tarihi	30.06.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı, Kütahya, Türkiye, ergin.ogcem@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3755-6729

The Transformation of Religious Imagination from Tradition to Postmodernity: A Historical and Philosophical Analysis

Ergin Ögçem¹

Abstract

One of the most significant phenomena influencing human life is undoubtedly religion. Whether of divine or human origin, religion has directly shaped not only human perceptions of existence, time, and space, but also modes of life, relations with others, and moral forms and principles. Accordingly, throughout the entirety of human history, religions have exerted undeniable influence on the political, cultural, artistic, economic, and social structures of the civilizations that have been constructed, as well as on their modes of operation and practice. However, owing to the dynamism inherent in the ontic structure of the human being, virtually everything that enters the sphere of human life both affects and is affected by it; in this reciprocal process, religions too have partaken of this interaction, functioning both as subjects and as objects. This study, developed through a review and analysis of the relevant literature, examines the changes and transformations in the conception of religions from their authentic periods to what is referred to as the postmodern era. The arguments advanced herein largely reflect the analysis and interpretation of the information and data obtained in relation to the subject.

Keywords: Philosophy of Religion, God, Human, Religion, Religious Conception

Ögçem, Ergin. "The Transformation of Religious Imagination from Tradition to Postmodernity: A Historical and Philosophical Analysis". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/2 (01 Haziran 2026): 843-859. <https://izlik.org/JA99FH66XX>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1902574>

Date of Submission	07.03.2026
Date of Acceptance	07.05.2026
Date of Publication	30.06.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assoc. Prof. Dr., Kültahya Dumlupınar University, Faculty of Theology, Department of Philosophy of Religion, Kültahya, Türkiye, ergin.ogcem@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3755-6729

Giriş

Teolojik perspektiften bakıldığında, dinin insanın tarihiyle yaşıt bir fenomen olduğu fikrinin öncelendiği görülecektir. Yaşayan vahiy kökenli üç büyük dinden birisi olan İslam'ın, insanlığın atası olarak takdim ettiği Âdem peygamber üzerinden yapılan anlatı bunu açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim bu anlatıda Tanrı Âdem'i yarattığında ona eşyaya dair bilgiyi vermiş, bir bakıma kendisini koşullayan çevrenin unsurlarına dair nasıl bir pozisyonda olduğunu ona bildirmiştir. Dolayısıyla dinî açıdan yaklaşıldığında insanın varlık âlemine geldiği andan itibaren hem bizatihi Tanrı'ya hem de tanrısal bilgiye aşına, dahası yaşamını bu öğretiye göre programlaması gerektiğinin bilincinde olduğu fark edilecektir. O sebeple olsa gerek Paul Tillich (ö. 1965) dinin öğretilerine bağlanmayı ifade eden imanı, insanın yaşamsal kaygısına denk düşen bir olgu¹ şeklinde tarif etmiştir.

Kadım insanlık tarihinde gerek beşerî gerekse ilahî kökenli olsun, dinlerin insan yaşamı üzerinde çok önemli etkileri söz konusu olmuştur. Gündelik yaşamın koşullarının belirlenmesinden, insanlar arası ilişkilerin temelini oluşturulmasına; iktisadi, kültürel, ahlaki, siyasi hayatın ve hatta uluslararası ilişkilerin koşul ve standartlarının belirlenmesine kadar hemen her hususta etki oranı değişmekle birlikte dinî referansların hemen her dönem önemli ve belirleyici bir rolü olmuştur. Diğer taraftan, geleneksel (beşerî) ya da kurumsal (vahiy kökenli) dinî yapıların hâkim olduğu ortamlarda yeni sayılabilecek her türlü fikir, düşünce ve tavra karşı bu güç ve etkinliğin korunması adına şiddetli refleksler gösterilmiştir. Sistematik ya da felsefi düşünce faaliyetinin ilk ortaya çıktığı coğrafya olarak kabul edilen Antik Yunan topraklarında, bu yeni hareket dönemin hâkim kültürüne, bir bakıma beşerî nosyonlu din anlayışına bir tepki ya da itiraz şeklinde değerlendirilmiş; sistematik felsefeye giden yolu açan Sokrates'in gayret ve faaliyetlerine yönelik tepkiler örneğinde olduğu üzere bu tür eylemler geleneği yok sayan bir ayartma, özellikle de gençlerin ahlakını bozmaya yönelik bir sapkınlık olarak görülmüştür.² Müesses dinlerin hâkim olduğu coğrafyalarda da bazı kişi ya da çevreler tarafından benzer şekilde yeni fikir ve düşünce hareketlerine sert tepkiler verilmiş, bu tür girişimlere karşı, mevcut dinî düşünce ve yaşayışın altını oyacağı gerekçesiyle siyasi ve dinî otoritelerce karşı çıkılması ve tedbir alınması gerektiği hususu üzerinde durulmuştur.

Dinin insan yaşamı üzerindeki etkisi ve bu etkinin değişimi üzerine odaklanan bu çalışmada, vahiy kökenli dinlerin varlık sahnesine çıktığı dönemden (ki bahse konu dönemi “klasik dönem” olarak nitelendirmeyi uygun gördük) postmodern döneme, insanlık nazarında dine dair tasavvurun nasıl bir sürece konu olduğu ele alınmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede nispeten dinî öğretinin hâkim olduğu dönemin genel karakteri, bu karakterin ana eksenini tayin eden öğretilerin neler olduğu, modern dönemde bu anlayışa karşı nasıl bir tavır geliştirildiği, bu tavrın ortaya çıkmasına sebep olan saiklerin neler olduğu ve nihayet bir cihetle modernitenin karşıtı olarak, diğer bir cihetle de modernitenin bir devamı şeklinde görülen postmodern dönemde bu anlayışların nasıl bir sürece evrildiği hususları irdelenecektir. Tüm bunlar yapılırken herhangi bir dönem ya da yaklaşım adına bir haklılandırma veya meşrulaştırma çabası içerisinde olunmaktan azami derecede kaçınılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda mümkün olduğu ölçüde vakıyı tarafsız bir gözle okumaya ve böylece din denen fenomenin,

¹ Paul Tillich, *Dynamics of Faith* (New York: Harper Row Publisher, 1965), 1.

² Hasan Yücel Başdemir, “İnsan Üzerine Felsefe”, *Felsefe Tarihi*, ed. Celal Türer (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 129.

öznesi insan olan bir tarihi süreçte nasıl böyle bir değişim ve dönüşüm geçirmiş olduğunun sebeplerini deşifre etme daha doğrusu keşfetme çabası içerisinde olunmaya gayret edilecektir.

Konunun teferruatlı değerlendirmesine geçmeden önce bir ayrıntıya dikkat çekmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Tarihi süreç içerisinde dine dair tasavvurun nasıl bir gelişim gösterdiği hususu birçok çalışmada ele alınmış olmasına rağmen, bu çalışmalarda değerlendirmeler büyük ölçüde belli dönemlerle sınırlı tutulmuştur. Konunun bütün dönemleri içerecek ve dönemler arası değişimi/dönüşümü karşılaştıracak şekilde tesis edilmiş olması, bu çalışmanın hem gerekçesini gem de özgün tarafını oluşturmaktadır. Çalışmanın zemini, konuya dair literatür taraması ve elde edilen bulguların analizine dayanmaktadır.

1. Klasik Dönem İnsan Tasavvurunda Din

İnsanlık tarihinde toplumsal yaşamın hemen her alanında dinî referanslara yaslanıldığı ya da bu referansların esas alınarak hareket edilmesi gerektiği düşüncesinin savunulduğu dönem ve coğrafyalar olmuştur. Çalışmanın amacına uygun olması bakımından burada değerlendirmeler özellikle vahiy kökenli dinler özelinde yapılacak ve bu dönemlerden burada yukarıda da belirtildiği üzere “klasik dönem” olarak söz edilecektir. Klasik dönemin müesses dinler bağlamında başat figürleri olan ve toplumsal yaşama nüfuz etme yetkinliğine ulaşmış bulunan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi vahiy temelli tüm dinlerin geçmişinde, insan yaşamına hükmetme, onu kendi prensipleri çerçevesinde organize etme eğilim ve isteği olmuştur. Yahudilik belli bir soyu/etnik kökeni incelemek anlamında mevzii/lokal bir din olduğu ve beynelmilel olma noktasında açık bir duruş sergilemediği için, İslam ise bahse konu edilecek süreçleri bizatihi kendisi organize etmediği ve bir bakıma Hristiyan inanç siteminin geçirmiş olduğu tecrübenin kısmen yansımalarının muhatabı ya da nesnesi olduğu için buradaki değerlendirmeler daha ziyade Hristiyanlık özelinde sınırlandırılmaya çalışılacaktır.

Hristiyanlık, Yahudilik üzerine gelen, kısmen onun ilkelerini devralan ancak yazılı bir metni olmadığı için doğuşundan kısa bir süre sonra değişime uğrayan bir din olarak belirginlik kazanmıştır. İsa peygamber aracılığıyla insanlığa gelen ve tevhidi esas alan mesajlardan daha ziyade Aziz Pavlus (ö. 64/65)'un teslisi merkeze alan öğretileri paralelinde şekillenmiş olan Hristiyanlık³ yaklaşık on iki asır boyunca (süreç içerisindeki yoğunluğu değişmekle birlikte) bu dini kabul eden insanların yaşamı üzerinde belirleyici en önemli unsur ya da öğreti olmuştur. Bu din anlayışı içerisinde vücut bulan “din adamları” sınıfı ve bu sınıfın siyasi erkle olan yakın teması nedeniyle Hristiyan âleminin toplumsal yaşamının hemen her alanında dinî öğretinin yoğun bir etkisi ve belirleyiciliği söz konusu olmuştur. Öyle ki siyasi erkin belirlenmesinden kim adına ne ile hükmedileceğine, kozmosa dair algının tayininden ahlaki standartların tespitine hemen her konuda dinin ya da ona yaslanmış düşüncenin inisiyatifli öne çıkmıştır.

Hemen her din ya da dinî öğreti misyonu veya tabiatı gereği insan yaşamına müdahale ile ona yön ve nizam vermek ister. Bu esasında bir dinden/dinî öğretilerden doğal olarak beklenilebilecek bir şeydir. Ancak Hristiyanlık inancının hikâyesi daha Âdem peygamberin cennetten kovulmasına sebep olan olayı okuma biçimi bakımından problemli başladığı için; insana, varlığın bütününe ve dolayısıyla bu dünyaya karşı

³ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008), 62.

sürekli sorun üreten bir tutum sergilemiştir. Nitekim insan yaşamına ev sahipliği yapan ve tekrar cennete kavuşmasına imkân sağlayacak eylemlerin icra yeri olan dünya, Hristiyan inancında insanın düşüş (the fall of man) ya da sürgün yeri olarak konumlandırılmış, dünya yaşamına ve orada bulunan imkânlara karşı menfi ve mesafeli bir duruş sergilenmesi gerektiği fikri öne çıkmıştır.⁴ Hristiyanlığın toplam tarihinin pratiğindeki örnekler bütünüyle öyle olmasa da belli dönemlerde ve en azından teorik düzeyde dünya ve dünyadaki yaşam özünde lanete konu olan ve insan açısından hiçbir değer ve cazibesi olmaması gereken bir yer/şey olarak vasıflandırılmıştır. Bu yaklaşım nihayetinde bizzat yaşanan, reel olarak tecrübe edilen alanla doğru ve sağlıklı bir ilişki kurulmasını, tecrübe edilen sürece kıymet yüklenilmesini ve bundan mutluluk duyulmasını engellemiş, bu da bu inancı taşıyan insanlar özelinde hem maddi hem de manevi anlamda birtakım açmazlara ve çelişkilere yol açmıştır.

Dünya yaşamına yönelik sağlıklı bir kurgunun geliştirilmesi önündeki engel, yukarıda ifade edildiği üzere Hristiyan dinî dogmanın, Âdem peygamber ile Havva'nın cennetten kovulmasına neden olan süreci okuma ve değerlendirme hususunda sergilemiş oldukları tutumdan kaynaklanan itikadi engeldir. Zira Âdem peygamber özelinde insanlığın cenneti kaybedip bu dünya yaşamına mahkûm ya da mecbur edilmesi Hristiyan inanç sisteminde insanın kendi aklına uyması ve Havva ile ilişkilendirilmiş, şeytanın bu esnada çevirmiş olduğu entrikalar konusunda Âdem peygamberi yanılgıya sevk edenin kendi akli ve Havva olduğu gerekçesiyle bütün bir Hristiyan tarihi boyunca akla ve kadına karşı yanlış ve sorunlu bir tavır takınılmıştır. Hatta bu yöndeki itikadın radikalleştiği dönemlerde, içerisine şeytan ya da cinler nüfuz ettiği şeklindeki yanlış ve temelsiz bir telakki nedeniyle kadınlar türlü muamele ve işkencelere konu olmuştur.⁵

Âdem peygamber ve Havva'nın, şeytanın yönlendirmelerine aldanıp, Tanrı'nın sözünü ihlal etmeleri basit bir mekân ve statü kaybı şeklinde değerlendirilmemiş, bütün bir insanlığın onlardan miras alacakları ve ortak olacakları "asli günah" diye adlandırılan bir doktrinin ortaya çıkmasına ve yerleşmesine yol açmıştır. Bu doktrinle birlikte Hristiyan inancı içerisinde yeni bir itikadi durum belirmiş, bunun halli noktasında çözüm olarak İsa peygamberin, insanlığın kurtuluşu için kendisini feda etmesi anlamında kefarete ve belli bazı ritüellerle din adamlarının yeni doğan çocukları bu asli günahı arındırma faaliyeti olma anlamında vaftiz gibi yeni mekanizmaların ortaya çıkması gereği hâsıl olmuştur.⁶ Tüm bu yeni durumlar mevcut haliyle karışık ve anlaşılması güç olan Hristiyan itikadını çok daha güç ve karmaşık bir alan haline getirmiştir.

Hristiyan inancının klasik dönem olarak adlandırdığımız sürecinde en etkin ve aynı zamanda en sorunlu kesim hiç şüphesiz kilise ve dolayısıyla din adamları olmuştur. Özellikle Hristiyanlığın Pavlus'çu yorumuyla özel bir statü kazanmış olan kilise ve din adamları, bu konumlarının kendilerine sağlamış olduğu ayrıcalık ve güvenceyle hemen her konuda durum tayin etme ve söz söyleme hakkı elde etmiş, adeta Hristiyan toplumunun kaderini doğrudan etkileyecek bir pozisyona yükselmiştir. Öyle ki bu dinin mensupları yoğun şekilde din adamlarının baskı ve yönlendirmesine maruz kalmış, onlardan bağımsız hareket edemez hale gelmişlerdir. Devlet erkinin yönetimi aynı zamanda kilisenin otoritesine ve din adamlarının telkin ve onayına bağlı olduğundan⁷,

⁴ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), 56.

⁵ Özlem Genç, "Ortaçağ Avrupa'sında Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin (İstanbul: Lotus Yay., 2011), 270.

⁶ Gündüz, *Hristiyanlık*, 96.

⁷ Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 407.

siyasi tasarruflar dünyevi bir refleks olmanın ötesine geçerek itikadi hüviyet kazanmış, bu bağlamda tıpkı din adamlarının görüş ve tasarrufları gibi siyasi otoritenin iş ve eylemleri de hiçbir şekilde sorgulanamaz dogmalar haline gelmiştir.

Devlet mekanizması, modern anlayışta olduğu üzere yalnız insanların yaşam standartlarını tayin eden ve sürdürülmesini mümkün kılan dünyevi bir aygıt şeklinde telakki edilmemiş, “gökyüzü (tanrı) devleti ve yeryüzü devleti” şeklinde bir ayrıma gidilerek biri lehine diğerinin ıslah ve tanzim edilmesi gerektiği fikri öne çıkmıştır.⁸ Adlandırmaya konu olan her iki devlet mekanizmasının da dünyevi olduğu ancak meşruiyet açısından ideal ve esas alınması gerekenin tanrı/gökyüzü devleti olduğu savunulmuştur. Zira bu devlet Hristiyan inancının esaslarını temel alan, onun ilkelerine göre dünya yaşamını tanzim eden, bu sayede dünya ve ahiret mutluluğunu temin edebilecek tek devlet mekanizmasıdır. Bu devletin idarecileri kendilerini halkın mutluluğu için feda etmiş, dünyevi beklentileri olmayan ideal kimselerdir. Diğer taraftan yeryüzü devleti olarak adlandırılan yapıda idareciler nispeten profili düşük kimselerdir. Bunlar dünyevi şan/şöhret ve hırsları ön plana aldıkları için toplumsal yapıda sürekli bir şekilde sorun üretmeye meyyal şahsiyetlerdir. Bunların tiranlaşmış yönetiminde halkın adalete kavuşması, dünyevi ve uhrevi huzuru elde etmesi gibi bir şansı yoktur.⁹ Bununla birlikte özü itibarıyla gayr-i meşru olan bu devlet mekanizması için, yönetim anlayış, usul ve esaslarını tanrısal/gökyüzü devletine benzetmeye çalıştığı ve bu yolda mücadele verdiği müddetçe yine de meşruiyet elde etme gibi bir ihtimal her zaman vardır.

Dünya yaşamına yönelik tutumun belirlenmesi noktasında inisiyatif elinde bulunduran din, dolayısıyla da din adamları, insanın herhangi bir meseleye dair bakış ve yöneliminin bir fikir ya da görüş düzeyinde kalmayıp itikad seviyesine yükselmesine neden olmuş, bu bağlamda dinle bağdaşmayan veya dine aykırı olan görüş ve tutumlar şiddetli şekilde karşılık bulmuştur. Hristiyan düşünce geleneğinde bunun en çarpıcı örneği dinin kozmolojiye dair öğretisiyle ilgili tutumda yaşanmıştır. Klasik Hristiyan inancında evren, merkezinde sabit ve düz olarak tasavvur edilen dünyanın yer aldığı, gezegen ve yıldızlar gibi gök cisimlerinin bu merkez etrafında konumlandığı bir yapı şeklinde addediliyor (bu görüş yukarıda da ifade edildiği üzere yalnız bir fikir olarak değil, aynı zamanda dinî bir inanç/itikad olarak da telakki edildiği için) buna aykırı görüş beyan eden ya da tutum sergileyenler engizisyona uğruyordu. İlk başlarda teorik olarak eleştirilen ve bazı bilim insanları tarafından reddedilen bu görüşün bilim ve teknikteki ilerlemeler sayesinde yanlışlığı tecrübe edilmiş olsa da bu dogmadan yine de vaz geçilmemiştir. Güneş merkezli evren tasavvurunu öne süren, dünyanın sabit olmadığını aksine hem kendisinin hem de güneşin etrafında döndüğünü ileri süren Galileo Galilei (ö. 1642)'nin, engizisyona sevk edilmesi de Hristiyan inancının kozmosa dair düşüncesi ya da yaklaşımı bir fikir seviyesinde değil itikad seviyesinde görmesiyle ilişkili bir husustur.

Klasik Hristiyan dinî geleneğinde epistemolojinin kimin üzerinden tesis edileceği hususu, üzerinde uzlaşa sağlanamayan alanlardan birisidir. İnsan akıl ve iradesinin ilk sınavında Şeytan karşısında yanılmış olması, onun akıl ve iradesini güven noktasında şüpheli hale getirmiştir. Aziz Augustinus (ö. 430) ve Thomas Aquinas (ö. 1274) gibi klasik dönemin önemli dinî liderleri gibi istisnai birkaç isim hariç (ki bu şekilde düşünen din

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 130-131.

⁹ Augustine, *The City of God against the Pagans*, ed. R. W. Dyson, çev. R. W. Dyson (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), kit. XIV, böl. 1, 581/kit. XV, böl. 5, 640.

adamları bile son kertede vahiyle aklın çatıştığı yerde muhakkak surette vahyin esas alınması gerektiği görüşündedirler) din adamları, bilginin kaynağında vahyin bulunması gerektiği, vahye dayanmayan ya da onunla uygunluk göstermeyen bilgilere ise itibar edilmemesi gerektiği kanaatinde olmuşlardır. Bu kanaati taşıyan din adamları, Tanrı tarafından kendilerine hediye edilmiş olan hikmeti, pagan aklı olarak nitelendirdikleri Antik Yunan Felsefesine ait düşünce ve fikirlerle kirlenmenin yanlış olacağını, dine ait öğretiler varken bu tür saçma ve sapık yönelimlere ihtiyaç duyulmayacağını savunmuşlardır. O sebeple modern döneme gelinceye kadar geçen uzun süreç içerisinde Hristiyan düşünce geleneğine aykırılık teşkil edecek görüş üretenlere dinî otoritelerce asla müsamaha gösterilmemiş, bu tür görüşleri savunanlar her daim marjinal kalmaya mahkûm edilmiş, ürettikleri fikir ve düşünceler toplumsal yaşama hükmedecek bir güce ulaşamamıştır.

Dinin, yaşama dair standartları belirleme hususundaki derinliği ve egemen tavrı ahlak, estetik, mimari ve ekonomi gibi alanlarda da ağırlığını hissettirmiştir. Olguların değer yüklü olup olmadığı ya da bir şeyin ahlaki bir değere sahip olması için dinî bir bilgi ile desteklenmiş olup olmadığı meselesi bu dönemin en önemli tartışmaları arasında yer almıştır. Bir şeyin ahlaki bir içeriğe sahip olması meselesinin, doğal bir belirleme üzerinden mi yoksa bizatihi Tanrı'nın o hususla ilgili bir buyruğu ya da belirlemesinin olup olmadığı üzerinden mi alınması gerektiği hususu tartışılmış, neticede ahlak bütünüyle din üzerinden gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Yani kadim Hristiyan kültüründe bir eylemin ahlaki bir içeriğe sahip olması insan aklına ya da eylemin kendi içeriğine değil, Tanrı'nın onunla ilgili yapmış olduğu belirlemeye bağlanmıştır. Böylece eylemin ahlakiliği meselesi yalnız dünyevi bir mesele olmaktan çıkmış hem dünyevi hem de uhrevi içeriğe sahip olan bir fiile dönüşerek helal/haram, sevap/günah gibi kavramlar eşliğinde ele alınan bir mahiyet de kazanmıştır.

Klasik Hristiyan inancına göre, insanın güçlü ve zayıf yönlerini bilme noktasında en yetkin varlık Tanrı'dır. O sebeple insanın istikametini tayin etme hususunda belirleyici otorite Tanrı olmalıdır. Zira akli ve ahlaki anlamda sağlıklı bir yaşam ve gelişim ancak ilahî buyruğa uymakla mümkün olabilir. Akli yaratanın Tanrı olduğu ve ona yöneltilen tekliflerin de Tanrı'ya ait buyruklar olduğu varsayıldığında, Tanrı akla neyi teklif etmişse uygun olanın o, neyi de yasaklamışsa uzak durulması gerekenin yine o olması gerektiği dolaylı olarak kabul edilmiş olacaktır. Bu noktada bir uyumsuzluk ya da çelişki olduğu şüphesi uyandığında ilk akla gelmesi gereken ilahî buyruğun ya tam olarak anlaşılammış veya yanlış yorumlanmış olma ihtimali olmalıdır.¹⁰

Hristiyan inanç sistemi içerisinde Tanrı'ya atfedilen niteliklere göre bir şeyi niçin yapmamız gerektiği ya da yapmamamız gerektiği sorularının ortalama cevabı: "Tanrı öyle istediği veya istemediği için" şeklindedir.¹¹ Çünkü teosantrik bir âlem ve hayat tasavvuruna göre insanların yaşam koşul ve kurallarını belirleyen Tanrı'dır. Tüm insanlık çok kısa sayılabilecek bu dünya hayatından sonra İsa Mesih'in Krallığı'nda yeniden buluşacağından ve Tanrı'nın Krallığı'nda gerçekleşecek olan bu buluşmanın şeklini, kişinin bu dünya hayatı ile olan münasebeti belirleyeceğinden, Hristiyan inancına sahip herkes dünya hayatının faniliğini fark etmeli, buranın nimetlerine değil,

¹⁰ İbn Rüşd, "Fasl-ül-Mekaal", İbn Rüşd'ün Felsefesi, çev. Nevzad Ayasbeyoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955), 6.

¹¹ Alasdair MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi*, çev. Hakkı Hünler-Solmaz Zelyut Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001), 127.

Tanrı'nın Krallığı'nda gerçekleşecek olan o büyük ve gerçek buluşmaya kendini hazırlamalıdır.¹²

Klasik Hristiyan itikadına göre yaşamın gerçek amacı Tanrı'ya kavuşmak, onun rızasına layık olmaktır. Bu ise ancak dinin teklif etmiş olduğu ahlaki ilkelere uymak ve tatbik ile mümkün olacaktır. İyiye elde etmek, doğru olanı tercih etmek ya da ahlaki anlamda ideal olana ulaşmak tek başına insanın kendi çabasıyla mümkün olabilecek bir şey değildir. Burada tanrısal bir lütuf ve inayete ihtiyaç söz konusudur. Çünkü kişinin seçim ve tercihleri her zaman isabetli olmayabilir. O sebeple insan kendi ontik örgüsünde mevcut bu zaafını fark etmeli ve mutlak surette Tanrı'nın irade ve yönlendirmesine tabi olmalıdır. Bu itibarla olsa gerek klasik Hristiyan inanç sistemi içerisinde insanın Tanrı karşısındaki konumu, bir öğrencinin öğretmeni karşısındaki konumuyla ilişkilendirilmiştir. Nasıl ki bir öğrenci, öğretmenin gözetimi ve yönlendirmesi sayesinde ilmi ve ahlaki bakımdan gelişim gösteriyorsa, aynı şekilde insan da Tanrı vasıtasıyla belli bir ahlak ve irfan eğitime konu olmakta ve ilerleme kaydetmektedir. İnsanın Tanrı ile olan ilişkisi, ona olan saygı ve bağlılığı bu eğitim sayesinde gerçekleşmektedir.¹³

İnsanı ilahî bir öğretinin gölgesine yerleştiren ve ondan bağımsız hareketini hem pek mümkün hem de doğru bulmayan klasik dönem din anlayışı, bilimsel ve felsefi düşüncede meydana gelen yeni gelişmelerle birlikte artık farklı bir yöne doğru evrilmeye başlamıştır. Merkezinde Tanrı, vahiy ve peygamber bulunan öğretinin yerini tedrici bir şekilde insana, onun aklına ve bu aklın doğaüstü herhangi bir öğretiden bağımsız doğrudan kendi tecrübesiyle elde ettiği veriler almıştır. Çalışmanın bu aşmasında dinin modern dönem insanının zihnindeki yansımaları ve pratiğe olan etkileri analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. Modern Dönem İnsan Tasavvurunda Din

Modern dönem özünde insanın kendi pozisyonunu konumlandırmasıyla ilgili bir süreç olarak okunabilir. Bilginin kaynağının doğruluğunu güvence altına alanın kim olduğu, nesnenin kavranışını belirleyen faktörlerin neler olduğu, bu kavrayışı denetlerken yöntem noktasında neyi esas alarak hareket edilmesi gerektiği gibi unsurlar modern düşünceye vücut veren etmenler olarak belirmektedir. Yasallığın hüküm sürdüğü görünür âlemden şeyler hakkında hüküm vermeye ve onları oldukları şekliyle yansıtmaya muktedir insan aklının dışında herhangi bir varlık alanının bulunmadığını, bunun ise deneyim ve bu deneyimlerin akıl marifetiyle analiz edilmesi sonucu gerçekleşeceğini¹⁴ öne süren Francis Bacon (ö. 1626) modern düşünce için bir başlangıç noktası olurken, bunu sistematik hale getiren, varlığın metafizik temellendirmesine yönelik sorgulaması neticesindeki "Cogito, ergo sum/düşünüyorum o halde varım"¹⁵ çıkarımıyla René Descartes (ö. 1650) olmuştur. Nitekim bu yaklaşım, Tanrısal bilginin güdümünde olan ve eşyayı o perspektifle kavrama stratejisini benimsemiş olan insan tasavvuruna dair çok radikal bir kırılmadır. Teorik zemini Descartes'ten ilhamla oluşan modern düşünce ilerleyen süreçte bilimsel ve teknolojik gelişmelerin de etki ve desteğiyle insana dair teolojik kavrayışı sarmaya ve hatta parçalamaya kadar gidecek yıkıcı bir süreç

¹² Henry Hazlitt, *Ahlakın Temelleri*, çev. M. Aydın-R. Tapramaz (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 412.

¹³ Süleyman Dönmez, *Aziz Thomas'ta Felsefe-Teoloji İlişkisi* (Ankara: Karahan Kitabevi, 2004), 42.

¹⁴ Robert Hollinger, *Postmodernism and Social Science* (London: Sage Publication Inc., 1994), 59.

¹⁵ Rene Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan (İstanbul: MEB, 1986), 145.

evrilmiştir.

Modern dönemle birlikte ontolojiden epistemolojiye, bilimden sanata, estetikten ahlaka, insanın kendisini ilgilendiren hemen her alana dair yaklaşımında farklılaşmalar gözlemlenmeye başlamıştır. Ancak insanın tasavvurunda yaşanan en belirgin değişim hiç şüphesiz din ve onu temsil eden yapılara yönelik olmuştur. Orta çağ Avrupası başta olmak üzere tedrici bir şekilde dünyanın geri kalan hemen her yerinde dine, dinî bilginin mahiyetine, dinî yapıların, müesseselerin ve din adına tasarrufta bulunan kişilerin pozisyonlarına yönelik ciddi eleştiriler baş göstermiştir. Bu farklılaşmaya neden olan en önemli husus ise bilgi, bilginin kaynağı ve insanın bilmesiyle ilgili paradigmanın değişmesidir. Zira modern dönemle birlikte insan bilgiyi ve bilmeye dair tüm süreci planlayan, yöneten ve neticelendiren özne pozisyonuna kendisini konumlandırmak suretiyle epistemolojik temelde adeta bir devrim gerçekleştirmiştir.

Modern düşüncede bilginin kaynağı ve bilme eylemiyle ilgili süreç doğrudan insanla koşullu hale getirilince, bütün imkân ve ihtimaller de yine insan ve onun kapasitesiyle sınırlı hale getirilmek zorunda kalmıştır. Kant'ın "neyi bilebilirim?" sorusu bu bağlamda bilgiyi fenomenal ya da deneyimlenebilen olanla sınırlandırıp¹⁶, numenal olanı dışarıda bırakırken, Ludwig Wittgenstein (ö. 1951)'ın *Tractatus*'un bitiş cümlesi olan: "konuşamadığımız şey(ler) hakkında sessiz kalmalıyız"¹⁷ ifadesi dilin sınırlarını dünya ile sınırlandırmıştır. Bu ve benzeri yaklaşımlar pratikte olmasa da teorik planda insana ve onun yönelimlerine konu din, değer ve ahlak gibi birçok alanın değerlendirme dışı bırakılması gerektiği duygu ve düşüncesini uyandırmıştır. O sebeptendir ki Aydınlanma ve sonrasında sanattan estetiğe, ahlaktan dine, insanın özellikle metafizik yönüne hitap eden unsurların varlığı ve hakikati hararetli tartışmaların konusu olmuştur.

Deney ve gözlemden hareketle tesis edilmiş tecrübi bilgiyi esas alan tavırla birlikte bilgi, bilimsel bilgi yaklaşımının standartlarıyla sınırlı hale getirilmiş, materyalist ve pozitivist çevrelerin etkisiyle bir müddet sonra ortaçağ dinî bilgi taassupçuluğuna benzer şekilde modern dönemde de bilimsel bilgi taassupçuluğu boy göstermeye başlamıştır. Bu noktada en radikal ve belirgin tutum Auguste Comte (ö. 1857)'un ileri sürdüğü insanlığın gelişim evrelerine dair yaklaşımında gözlemlenmiştir. Comte, insanlığın varlık dünyasına çıkışından pozitivist evreye gelinceye kadar mitolojik, metafizik ve pozitivist olmak üzere üç evreden geçtiğini, geline son evrede insanın her anlamda yetkinlik kazandığını ve bu dünya yaşamını sürdürmek için artık kendi akıl ve tecrübesinden başka referansa ihtiyacı olmadığını iddia etmiş, dolayısıyla din başta olmak üzere, insanın gündelik yaşamına sirayet etmiş mitsel tüm unsurların elenmesi gerektiği fikrini ileri sürmüştür.¹⁸

Modern dönemin dine yönelik felsefi anlamdaki en etkili ve yıkıcı hamlesi Viyana Çevresi olarak da isimlendirilen Mantıkçı Pozitivistlerden gelmiştir. İfadelerin anlamını içerik analizine tabii tutan ve bunun için de belli ilkeler benimsemiş olan çevre, dine ait ifadeleri bu şartları karşılamadığı gerekçesiyle içerikten yoksun, boş ifadeler şeklinde nitelendirmiştir. Zira çevrenin yaklaşımına göre bir ifadenin anlamlı olabilmesi her

¹⁶ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, trans. and ed. Paul Guyer and Allen W. Wood (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), A/B1.

¹⁷ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, trans. D. F. Pears and B. F. McGuinness (London: Routledge Classics, 2001), 89.

¹⁸ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015), 171.

şeyden önce o ifadenin sentetik ya da analitik olarak doğrulanabilmesi şartına bağlı idi. Yani doğrulamaya konu olabilecek ifadeler “deniz seviyesinde su yüz derecede kaynar; öz kütlesi havadan daha ağır olan cisimler belli bir yükseklikten bırakıldığında aşağıya doğru düşer” gibi deney ve gözleme ait ifadelerle; “bir üçgenin iç açılarının toplamı yüz seksen derecedir, iki artı iki dört eder” gibi geometri ve matematiğe ait ifadelerle veya “bütün çift sayılar tek olmayan sayılardır, tüm bekârlar evli olmayanlardır” gibi totolojiye ait ifadeler olmak koşuluyla doğrulanabilirdi. Oysa dine ait ifadeler Mantıkçı Pozitivist çevrenin ileri sürmüş olduğu bu şartların hiç birisiyle uyuşmayan dolayısıyla da doğrulanamayan içerikten yoksun boş ifadelerdir. Dolayısıyla Mantıkçı Pozitivist çevre ve bu çevrenin yöntem ve görüşlerini benimseyenler açısından dinî ifadeler herhangi bir anlamı olmayan, o sebeple de gündelik yaşamda yer almaması gereken boş ifadeler şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁹ İlhamını büyük ölçüde Ludwig Wittgenstein’in birinci dönemine ait “konuşamadığımız şey(ler) hakkında sessiz kalmalıyız.”²⁰ ifadesinden alan mantıkçı pozitivist tutumun bu tavrı yine Wittgenstein’in dili, alet çantası veya oyun metaforu²¹ üzerinden değerlendirme konusu yaptığı ikinci veya geç dönem felsefesinin etkisiyle yumuşamış olsa da dine ve dolayısıyla din diline yönelik tasavvuru derin bir şekilde etkilediği ve bu etkinin bugün dahi sürmekte olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Modern düşünceyle birlikte varlığın mutlak ve mümkün ayrımı üzerinden tesis edilen dinî anlayışın ontolojisi, mevcut varlığa ezililik nosyonu yükleyen ve yaratıcı unsur olarak Tanrı’yı dışarıda bırakan yeni ontoloji lehine terk edilmiştir. Evrene dair bu yeni ontolojinin ortaya çıkmasında Kopernik’in teorik planda öne sürdüğü²² ve Galilei’nin da pratik olarak doğruladığı güneş merkezli evren tasavvuruyla²³ mevcut dinî telakkinin evren tasavvurunun yanlışlanmasının etkisi yadsınamaz. Bu yeni perspektifle birlikte dünya merkezli evren tasavvuru yıkılmakla kalmamış, aynı zamanda yaratma fikri de terk edildiği için dinî bakış açısı itibarıyla dünyaya yüklenen itibar değer kaybına uğramış, insanın burada oluşunun hikmet ve esprisi de aynı şekilde bir değer yitimine maruz kalmıştır.

Modern düşünceyle birlikte yine bilginin kaynağında Tanrı ya da vahyin olduğu yönündeki dinî düşünceye dayalı algı terk edilerek, bilginin üretiminin her aşamasında insanın etkin olduğu, bilme eyleminin bütünüyle onun kapasite ve yeteneği ile ilişkili bir süreç olduğu fikri ön plana çıkmıştır. Nesnenin görünüşünün bilgimizi tayin ettiği, objektif ve evrensel kavrayışların esas olduğu eski algının yerini, bütünüyle öznenin belirleyiciliğinin aldığı; öznenin imkân, kabiliyet, his, duygu ve amacına göre bilginin bir kimlik kazandığı dolayısıyla da objektivitenin yerini sübjektivitenin aldığı bir süreç tecrübe edilmeye başlamıştır.

Modern dönemde dine dair algıdaki değişimin belki de en çok etkilediği alan devlet yönetimi ya da siyaset kurumu olmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere dinî referansların esas alındığı ve bu çalışmada *klasik* olarak isimlendirilen dönemde, devlet erkine bir kutsiyet atfedilmekte, yönetim faaliyetinin Tanrı adına gerçekleştirilen bir icra olduğu

¹⁹ Ergin Ögçem, *Mantıkçı Pozitivizm ve Din Dili* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 82.

²⁰ Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 89.

²¹ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigation*, trans. G. E. M. Anscombe, P. M. S. Hacker and Joachim Schulte (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2009), 13.

²² Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2002), 44.

²³ Galileo Galilei, *On Motion and On Mechanics*, ed. I. E. Drabkin (Madison: The University of Wisconsin Press, 1960), 13.

dolayısıyla da kral, hükümdar ya da idarecinin, Tanrı adına yeryüzünde hareket eden kutsal bir figür olduğu düşünülüyordu. Modern düşünce ile birlikte devlet yönetimi meselesinin tamamen dünyevi bir tasarruf olduğu, devlet denen mekanizmanın herhangi bir kutsiyeti bulunmayan seküler bir yapı veya aygıt olduğu dolayısıyla onu idare edenlerin de kanunlarla belirlenmiş sınırlar içerisinde yetkilerini kullanan ve pek tabii diğer insanlardan farkı olmayan bireyler olduğu düşüncesi yerleşmiştir.²⁴ Bu yaklaşım vatandaşın devlete ve idareciye olan bakış açısını değiştirmiş, böylece devlete ve idareciye yönelik sorumluluk itikadi zeminden kurtararak beşerin inşa ettiği bir hukuk zeminine yaslanmıştır.

Modern dönemde üzerinde en çok spekülasyon yapılan konulardan birisi de ahlakın temelinde neyin olduğu, ahlaki standartların neye göre belirlenmesi gerektiği hususu olmuştur. İnsanı merkeze alan modern düşünce, diğer alanlarda olduğu gibi ahlak hususunda da temele insanı ve dolayısıyla onun aklını yerleştirmiştir. İnsan ulaşılmış olduğu seviye itibarıyla artık kendi yaşam alanına dair standartları belirleme hususunda harici bir otorite ya da referansa ihtiyaç duymayacaktır.²⁵ Bu itibarla bireysel ve toplumsal standartların oluşturulması hususunda kendi aklına müracaat etmesi kendisi açısından en doğru ve rasyonel tutum olacaktır. Kaldı ki insanın ahlaki standartlarının kendisi dışında bir güç ya da otorite tarafından belirlenmesi her şeyden önce onun özgürlüğüne mâni bir durum olacaktır. Dolayısıyla ahlak ve ona dair standartlar artık bir başka dünya hayatını hedefleyecek şekilde değil, bizatihi bu dünya yaşamına yönelik insanın arzu ve hazlarını, dolayısıyla mutluluğunu temin edecek nitelikte²⁶ veya bizatihi kendi içeriği dolayısıyla itaat etmeye değer olması koşuluyla ancak bir gerçeklik ya da geçerlilik kazanacaktır.²⁷

3. Postmodern Dönem İnsan Tasavvurunda Din

Modern dönemde dini, insanlığın kendi gelişimiyle ilgili evreleri tamamlamasıyla gündemden düşen bir fenomen şeklinde konumlandırılanlar²⁸ olduğu gibi, belli standartları karşılayamadığı, dolayısıyla da doğrulanamadığı gerekçesiyle elenmesi gereken bir olgu şeklinde değerlendirenler olmuştur.²⁹ Başka bir zaviyeden bakanlar dini henüz olgunlaşmamış ya da aklını kaybetmiş insanların bir eylem ve tecrübe anlamında kendi ürettiği şey olarak tarif ederken³⁰, onu kutsalın araştırılması, kutsallarla ilgili inanç ve pratikler şeklinde takdim edenler de olmuştur.³¹ Ve yine dini pragmatik bir perspektifle ele alıp, faydası ölçüsünde ona değer atfedenler³² olurken; onu ahlak gibi insana özgü bir alanla özdeşleştirmek³³ suretiyle indirgemeci bir tavırla değerlendirme konusu yapanlar da olmuştur. Modern dönemin örneği olan bu ve benzeri yaklaşımlar dinî ya sosyal yaşamın belli bir alanıyla ilişkilendirmek ve sınırlandırmak gibi bir tercihi

²⁴ Yusuf Şevki Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004), 28.

²⁵ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 48.

²⁶ John Rawls, Barbara Herman, *Lectures on the History of Moral Philosophy* (Cambridge: Harvard University Press, 2000), 7.

²⁷ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. Ioanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2013), 38.

²⁸ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015), 171.

²⁹ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 11.

³⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2008), 34.

³¹ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2011), 44.

³² William James, *Pragmatism* (London: Longmans Green and Co., 1923), 74.

³³ Latif Tokat, "Din Dili", *Din Felsefesi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2023), 221.

işletmeye veya bilimsel gerekçelerle onu yaşamın dışında bırakmaya çalışmışlardır. Tüm bu yaklaşımlar arka planda kendi standartlarına uymadığı saikiyle otantik dinleri yeniden dizayn etme, buna müsait olmadıklarında onlarla cepheleşme ve onlara mesafe koyma ya da tamamen devre dışı bırakma gibi seçeneklere yönelmişlerdir.

Tüm standartlaştırmalara meydan okuyan postmodern anlayışlarla birlikte dine yaşam içerisinde yeniden bir yer açma iradesi belirilmiş ancak postmodern anlayışın bu husustaki yaklaşım ve tarzı geçmiş tecrübelerden biraz farklı olmuştur. Din hayatın içerisinde olmalı ama yaşama dair tüm standartları belirleme iddiası gütmemelidir. Büyük anlatılar, dogmatik arzular barındırmak yerine, bireyin tercih ve tasarrufları bağlamında bir görünüm arz etmelidir. Dolayısıyla bu dönemin asli karakteri, belli bir dinin ya da dine dair tutumun öne çıktığı yapılar yerine, benimsenmiş hemen her dinin eşit koşullarda değerlendirildiği, benzer bir saygı ve itibara konu olduğu çoklu bir dinî ortamın (religious pluralism) esas alındığı bir süreç şeklinde tezahür etmiştir. Sınırların aşındığı, dinî kimliklerin flulaştığı, herhangi bir dinin iddiasının diğerinden çok daha önemli olmadığı bu yeni yaklaşım her ne kadar dine yaşam sahasında bir yer açıyormuş gibi gözükse de kanaatimize göre klasik anlamda dinle bağı olanlar açısından bu aslında çok tehlikeli ve kabul edilemez bir tutumdur. O sebeple modern düşüncenin dine yönelik tavrına göre her ne kadar daha müsamahalı bir yaklaşım sergiliyormuş görüntüsü verse de postmodern anlayışın bu aşırı geniş ve dolayısıyla belirsizlikler içeren tutumu çok daha tartışmalıdır. Bazı durumlarda profanla kutsalı, sekülerle manevi olanı dinî kimlik altında birleştirebilmesi, her iki tarafa meyletmeyi ya da her ikisini birlikte yürütmeyi bir sorun olarak görmemesi postmodern anlayışın tartışmaya sebep olan bariz örneklerindendir.

İnsan konjonktürel olarak yaşadığı zamanın birikiminden etkilenen, aynı zamanda bu birikimi etkileyen bir varlıktır. Belli bir zaman ve mekân dahilinde insanla doğrudan ilişkisi bulunan bir fenomen olarak dinlerin insan yaşamını etkilemesi, onun yaşamından etkilenmesi kaçınılmazdır.³⁴ Tarih sahnesine çıkmış hemen her din, o dine ait kavram, algı, tutum ve pratikler kendi zamanının bilimsel, epistemik, toplumsal ve psikolojik eğilimlerinden muhakkak surette etkilenmiştir. Dinlerin gelişim evreleri ve pratikleri göz önüne alındığında tablonun tam da bu şekilde bir görünüm arz ettiği fark edilecektir. Dolayısıyla postmodern olarak ifade edilen döneme ait insanın dine dair algısının şekillenmesinde yaşadığı ortam, düşünce ve felsefeden bağımsız hareket ettiği düşünülemez. Postmodern süreç tüm unsurlarıyla kendi döneminin insanının inşasında ona ait her şeyi etkilediği gibi dine dair algısını da etkilemiş ve büyük ölçüde kendi tabiatına uygun bir din telakkisi oluşturmuştur.

Postmodern dönemle birlikte büyük anlatı ve otoriteler önemini yitirmeye, kitlesel tutumların yerini bireysel algılar almaya başlamıştır. Nitekim merkezi olmayan yeniözne eşliğinde³⁵ hakikatin tarih dışı bir şey olduğu algısı ciddi eleştiriler almış, tarih dışı bir hakikatin olduğu ve bilincin dış etkenlerden bağımsız tarih dışı hakikatlere erişebileceği düşüncesi bir bakıma yıkıma uğramıştır. Zira postmodern perspektifte hakikat olarak ifade edilen hususlar aslında dil, toplumsal ilişkiler ve tarihsel etkenler bağlamında vücut bulmuş iddialardan başka bir şey değildir.³⁶ Bu süreçle birlikte hem dinî anlatıların hem

³⁴ Fatma Odabaşı, "Dindarlığın Göstergesi Olarak Dil/Dil Dindarlığı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1, 2014, 137.

³⁵ Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 80.

³⁶ Pauline M. Rosenau, *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan (Ankara: Bilim ve Sanat, 2004), 74.

de Tanrı'nın yeniden ele alınması ve değerlendirilmesi gerektiği zarureti doğmuştur.³⁷

Dinlerin özünde iki ana yön/taf var. Birincisi dinin esasını teşkil eden ve bir bakıma iddialarına denk düşen ifadelerdir ki bu onun epistemik ya da teorik yanını oluşturur. Bir diğeri ise topluma aksetmiş ve onda bir hareket olarak ortaya çıkmış olan tarafını yani pratik yönünü oluşturur. Özellikle modern dönemle birlikte dini ele alanlar daha ziyade onun teorik yönüne odaklanmışlar, ilgi ve tartışmayı büyük ölçüde bu hususa teksif ederek meseleyi bir noktada kitlemişlerdir. Oysa dinî bir söylemin teorik yönü kadar önem arz eden tarafı pratik yönüdür. Dinin ete kemiğe bürünmüş pratik tarafını ihmal etmek, onun otantikliğini ve bütünlüğünü parçalayan, rasyonel aklın nesneleştirici eyleminin hatalı bir tezahürüdür.³⁸ Postmodern süreçle birlikte ilginin dinin teorik zemininden, toplumsal yapı içerisinde görmüş olduğu fonksiyona yani pratik yönüne kaymış olduğu ifade edilebilir.

Postmodern kültürde hâkim karakter ya da özellik bireyselliktir. Kolektif ahlak, düşünce veya pratikler yerine bireyin kendince belirlediği bir hareket modeli esastır. Bireyin dinle olan ilişkisi de bu esasa tabiidir. Postmodern bireyin bu bağlamdaki tutumu bireyselci, geçmişle senkretik bir ilişki içerisinde olan ancak gelenekten uzak ve hemen her farklı tercihe olumsal yaklaşan bir tutum şeklinde belirmiştir. Bireyin öncelikleri bağlamında pragmatik bir gaye çerçevesinde organize olan bu yeni dinî algı, dinin kendisinden ziyade, bireyin dine yüklediği anlam ve fonksiyon üzerinden şekillenmekte, öte dünya motivasyonundan ziyade bu dünyanın önceliği esasında yeni bir senaryoyu tedavüle sokmaktadır.³⁹ Yine müesses dinî yapılar, otoriteler, kitlesel yönelimler ve pratikler (ibadetler) yerine bireysel iç duyuları esas aldığından postmodern bireyin dinî hissiyatına hâkim husus büyük oranda öznel ve kişiye özel bir durum arz etmektedir. Bu ise ortaya, bireyin dışarıya yönelmesiyle sekülerleşen ama kendisine yönelmesi sayesinde mistikleşen farklı bir o kadar da ilginç bir insan modeli çıkarmaktadır. Benzer bir yoruma göre hemen hemen hiçbir dinî geleneğin kendi kutsal metinlerinde ve kültüründe ifade edilen Tanrı tanımını kabul etmeyen ya da bunları görmezden gelen bireyin, inandığı şey ile ilgili tanımlamayı, tıpkı diğr yaşam alanlarında, değerlerinde ve düşüncelerinde başvurduğu yöntemle, kendiliğinden tanımlama faaliyetine girdiği ifade edilmektedir.⁴⁰

Toplumsal hareketlerdeki değişim ve dönüşümlerin temelinde tecrübe edilmekte olan ya da miras alınan bakiyenin çok önemli bir etkisi vardır. Hemen her şeyde bireyin belirleyiciliğini esas alan, kitlesel her türlü yönelimi zayıflatmaya çalışan postmodern hareketin ortaya çıkmasında da benzer bir durum söz konusudur. Bu bağlamda postmodern telakki, modern anlayışın insanlığa dikte etmeye çalıştığı belli birtakım ilke ve esaslara tepkinin ürünü olarak vücut bulmuştur. Nitekim modern düşünce hem toplumsal hem de bireysel alandaki değişim ve dinamizmi, icat ettiği hiyerarşilerle engellemeye çalışmış, adeta ötekinin ötekiliğini ortadan kaldırmaya azmetmiştir.⁴¹

³⁷ Merold Westphal, *Overcoming Onto-theology: Towards a Postmodern Christian Faith* (New York: Fordham University Press, 2001), 7.

³⁸ Abdulhan Ünlüsoy, "Post-seküler Çağda Din: Çağdaş Topumlardaki İnsan, Değer ve Dini alandaki Dönüşümler Üzerine Bir Değerlendirme", *Postmodernizm, Toplumsal Değişim ve Din*, ed. Ömer Faruk Erdoğan vd., (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2026), 436-437.

³⁹ Mustafa Arslan, "Dinsel Boyutluluğun Sosyolojik Bağlamı: Faktör Analitik Bir Çalışma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/4 (2002), 163-164.

⁴⁰ Ali Yıldırım, "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3, (2016), 50.

⁴¹ Abdulhan Ünlüsoy, *Post-seküler Çağda Din: Çağdaş Topumlardaki İnsan, Değer ve Dini alandaki Dönüşümler*

Postmodern anlayışın yaptığı ise büyük ölçüde bilim, sanat, felsefe, ahlak ve din gibi insana ait hemen her alandaki standartlaştırıcı ve tek tipleştirici modern anlayışın tasarruflarına bir tepkiden ibarettir. Bireyin özgürlüğü ekseninde bahse konu her alandaki modern anlayışın geleneksel dogmatik, totaliter kabullerini bireyin yönelimleri ve tercihleri ekseninde yerinden etmektir.

Bununla birlikte postmodern anlayışın maksadı dini ve ona dair telakkiyi modern anlayışın totaliter yaklaşımından kurtarma ve asli temellerine yaslama gibi bir hedef taşımadığından, bu yeni süreçte ne yazık ki din bütünüyle kişisel tercihlerin bir aracı ya da nesnesi haline gelme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Zira bu anlayışta din artık insanın bütün bir yaşamına etki eden ya da yön veren bir öğreti olmaktan çıkmış, daha ziyade onun iyi oluşuna hizmet eden rehabilite unsurlarından biri haline gelmiştir. Böyle bir zeminde kutsal ve profan ayrımı anlamını kaybetmiş, dinin ve dine ait enstrümanların kutsallığı ya da otantikliği diye bir şey kalmamıştır. Din artık yeni dönemin pazarında halka arz edilen, arz-talep dengesindeki performansına göre bir değer ve cazibeye sahip herhangi bir unsur haline gelmiştir.

Sonuç

İnsan ontik yapısı itibarıyla dinamik bir varlıktır. Onun yaşam karakteri belli bir noktaya sabitlenmek yerine, sürekli hareketi esas alan bir özellik arz eder. O sebeple insan kendi yaşam serüveni içerisinde karşılaştığı her türlü olay ve olguya olduğu şekliyle değil, kendi algısı özelindeki yansıması bağlamında bir entegrasyonu tercih etmiştir. Dinler de insanın bu dinamik yaşam sürecinin kilometre taşları sayılabilecek karşılaşma unsurlarındandır. Ancak bir farkla ki dinler insanlığın güncel yaşamında tecrübe ettikleri herhangi bir olay ya da olgudan ziyade, onları tüm benlikleriyle kuşatan ve bütün bir yaşam biçimlerine nüfuz eden derinlikli içerikler olmuştur. Bununla birlikte insanın dinle olan ilişkisi, ona dair tasavvuru süreç içerisinde belli birtakım farklılaşmalara ve değişimlere konu olmuştur.

Klasikten postmoderne insanlığın geçirmiş olduğu yaşam serüveninde gerek temas kurduğu çevrelerin farklılaşmasına ve gerekse belli bir çevrenin kendi özelinde meydana gelen tecrübelerle paralel olarak hemen her dinin algılanmasına dair tasavvurda da bir farklılaşma gözlenmiştir. Bu bağlamda vahiy temelli müesses dinlere yönelik tasavvurdaki en belirgin farklılaşma modernleşme süreçleriyle birlikte tezahür etmiştir. Başka alanlarda olduğu gibi dinî tasavvura yönelik değişim sürecinde de insanların tutumu vakiya direnme ya da vakiyayı kabul etme ve ona entegre olma biçiminde iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, dine, dinî olana bağlılıkta katı bir ısrar ve tasavvurda radikalleşmeye; ikincisi ise katı rasyonalizm ve ampirizmin tahripkâr tutumuna, bireyselleşmenin kutsanmasına ve buna engel görülen öğretilerin dışlanmasına, sosyal yaşama yönelik genel bir anlam ve güven yitimine paralel olarak dine olan bağlılığın zayıflamasına yol açmıştır.

Geçmişten günümüze dinlerin yeni dinamikler karşısında göreceli olarak zayıflaması her ne kadar bir realite olsa da onların bütünüyle gücünü kaybettiğini ya da yaşam alanından çekildiğini iddia etmenin yerinde bir saptama olmayacağı kanaatindeyiz. Tam tersine dinlerin, insan yaşamına dâhil olan yeni unsurlarla birlikte ya asli kimlikleriyle veya konjonktüre göre belli birtakım değişim ve dönüşümler geçirmek suretiyle sürece eşlik

ettiklerini söylemek yerinde olacaktır. Dolayısıyla dinin insanlık tarihi boyunca yaşamın koşullarını ve gidişatını belirleme noktasında dün olduğu gibi bugün de en büyük referanslardan birisi olduğu gerçeği konumunu hala muhafaza etmektedir. Süreç içerisinde dine yönelik lehte ya da aleyhte farklı tavırların hala sergileniyor olması onun ontolojik anlamdaki varlığının kesinliğine birer işaret olarak değerlendirilebilir. Modern düşüncenin her şeye rağmen bir olgu olarak dini muhatap almasını, postmodern düşüncenin güncel yaşamın tercihleri arasında bir seçenek olarak dine de yer vermesini (her ne kadar müesses dinlerin ontik yapısına uygun bir görüntü vermese de) ontolojik zeminde dinin varlığını teyit etme biçiminde gerçekleşmiş yaklaşımlar olarak okumak mümkündür.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Beyanı (Yazar)	Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde herhangi bir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.
Yapay Zeka Beyanı (Dergi)	Yazar, bu çalışmanın hazırlanması sırasında hiçbir yapay zekâ aracının kullanılmadığını beyan etmiştir. Eğer yapay zekâ araçları kullanılmışsa, çalışmanın bilimsel içeriği, analizi ve sonuçlarına ilişkin tüm sorumluluk yazara aittir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Artificial Intelligence Statement (Author)	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.
Artificial Intelligence Statement (Journal)	The author declared that no artificial intelligence tools were used during the preparation of this study. If artificial intelligence tools are used, all responsibility for the scientific content, analysis and results of the study belongs to the author.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Arslan, Mustafa. "Dinsel Boyutluluğun Sosyolojik Bağlamı: Faktör Analitik Bir Çalışma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 2/4 (2002), 161-186.
- Augustine, St. *The City of God Against the Pagans*. ed. R. W. Dyson. trans. R. W. Dyson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Ayer, Alfred Jules. *Dil, Doğruluk ve Mantık*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Başdemir, Hasan Yücel. "İnsan Üzerine Felsefe". *Felsefe Tarihi*. 117-132. ed. Celal Türer, Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019.
- Bauer, Susan Wise. *Ortaçağ Dünyası*. çev. Mehmet Morali. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Copernicus, Nicolaus. *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Descartes, René. *Metot Üzerine Konuşma*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: MEB, 1986.
- Dönmez, Süleyman. *Aziz Thomas'ta Felsefe-Teoloji İlişkisi*. Ankara: Karahan Kitabevi, 2004.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. çev. F. Aydın. Ankara: Eskiyei Yay., 2011.
- Eagleton, Terry. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*. çev. S. Dingiloğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Galilei, Galileo. *On Motion and On Mechanics*. ed. I. E. Drabkin. Madison: The University of Wisconsin Press, 1960.
- Genç, Özlem. "Ortaçağ Avrupa'sında Kadın". *Ortaçağda Kadın*. 241-296. ed. Altan Çetin, İstanbul: Lotus Yayınları, 2011.
- Gündüz, Şinasi. *Hristiyanlık*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008.
- Hakyemez, Yusuf Şevki. *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Hazlitt, Henry. *Ahlakın Temelleri*. çev. M. Aydın-R. Tapramaz. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Hollinger, Robert. *Postmodernism and Social Science*. London: Sage Publication Inc., 1994.
- İbn Rüşd. "Fasl-ül-mekaal". *İbn Rüşd'ün Felsefesi*. 1-34. çev. Nevzad Ayasbeyoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1955.
- James, William. *Pragmatism*. London: Longmans Green and Co., 1923.
- Kant, Immanuel. *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*. çev. Ioanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2013.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. trans and ed. by Paul Guyer and Allen W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

MacIntyre, Alasdair. *Ethik'in Kısa Tarihi*. çev. Hakkı Hünler-Solmaz Zelyut Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Din Üzerine*. çev. K. Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 2008.

Odabaşı, Fatma. "Dindarlığın Göstergesi Olarak Dil/Dil Dindarlığı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 14/1 (2014), 123-154.

Ögçem, Ergin. *Mantıkçı Pozitivizm ve Din Dili*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.

Rawls, John. & Herman, Barbara. *Lectures on the History of Moral Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Rosenau, Pauline M. *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri*. çev. Tuncay Birkan, Ankara: Bilim ve Sanat, 2004.

Tillich, Paul. *Dynamics of Faith*. New York: Harper Row Publisher, 1965.

Tokat, Latif. "Din Dili". *Din Felsefesi*. 209-229. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2023.

Ünlüsoy, Abdulhan. "Post-seküler Çağda Din: Çağdaş Toplumlardaki İnsan, Değer ve Dini alandaki Dönüşümler Üzerine Bir Değerlendirme". *Postmodernizm, Toplumsal Değişim ve Din*. 433-446. ed. Ömer Faruk Erdoğan vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2026.

Westphal, Merold. *Overcoming Onto-theology: Towards a Postmodern Christian Faith*. New York: Fordham University Press, 2001.

Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigation*. trans. by G. E. M. Anscombe, P. M. S. Hacker and Joachim Schulte Oxford: Blackwell Publishing, 2009.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. trans. by D. F. Pears and B. F. McGuinness, London: Routledge Classics, 2001.

Yıldırım, Ali. "Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3. (2016), 47-54.

Yıldırım, Cemal. *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.